

TRWAŁOŚĆ ŚREDNIOWIECZNEJ IDEI UNIWERSYTECKIEJ

W dziejach europejskiej kultury nauczania nie tylko symboliczne, lecz także szczególne znaczenie posiada rok 529. W tym bowiem roku chrześcijański cesarz Justynian wydał edykt zamknięcia istniejącej przez dziewięćset lat Akademii Platońskiej w Atenach. W ten sposób zakończyła swoją dydaktyczną działalność ważna instytucja filozofii pogańskiej, z której promieniował najpierw platonizm a potem neoplatonizm. W tym samym roku św. Benedykt z Nursji założył klasztor na Monte Cassino, który dał początek benedyktyńskim szkołom, które odegrały historyczną rolę w procesie przejścia od szkolnictwa starożytnego do średniowiecznego, od myśli pogańskiej do chrześcijańskiej.

W 535 roku uczeń i kontynuator naukowego przedsięwzięcia Boecjusza i zajmujący się oświatą na dworze Teodoryka — Kasjodor i papież Agapet I¹ powzięli zamiar założenia w Rzymie uniwersytetu według wzorów aleksandryjskich w Persji w Nisibis² i Dżundiszapurze i w Syrii w Resaina i Kinnesrin. W tych ostatnich ośrodkach przełożono na język syryjski dzieła Arystotelesa. Wprowadzony w 622 roku przez Mahometa islam wprawdzie wyparł chrześcijaństwo z niektórych terenów, ale zatrzymał Arystotelesa. Niestabilna sytuacja polityczna i niedostateczny rozwój szkolnictwa zachodniego uniemożliwiły wprowadzenie w życie tej pierwszej zachodniej idei uniwersyteckiej. To niepowodzenie zaważyło także na tym, że Kasjodor porzucił karierę polityczną i wraz ze swoją ogromną biblioteką przeniósł się do odosobnionego *Vivarium*, by chociaż w ciasnej celi klasztornej ratować resztki ocalałego dorobku kultury antycznej, zwłaszcza zaś grecko-rzymskiej poezji, filozofii i historii³.

Niedoszły plan zrealizowania pierwszego uniwersytetu w Rzymie sprawił, że pod tym względem Bliski Wschód wyprzedził łańciński Zachód. Po wybudowaniu około 972 roku przez Fatymidów wspaniałego meczetu al-Azhar we wschodniej części Kairu ufundowano wnet w nim instytucję naukową, która przeszła do historii

¹ Papież Agapit względnie Agapet I (13 maja 535 – 22 kwietnia 536) pochodził z rodziny arystokratycznej. Był wykształcony. Posiadał bibliotekę z pismami ojców Kościoła. Został ogłoszony świętym. Zob. J.N.D. Kelly, Encyklopedia papieży, przełożył i uzupełnił T. Szafrański, Warszawa 1997, s. 86.

² J. Abfalg, Nisibis, Schule v., w: Lexikon des Mittelalters, VI, München, Zürich 1993, kol. 1200–1201; P. Thora, Nisibis, w: Lexikon des Mittelalters, VI, jw., 1993, kol. 1200.

³ J. Pieper, Scholastyka. Postacie i zagadnienia filozofii średniowiecznej, przeł. T. Brzostowski, Warszawa 1963, s. 37.

szkolnictwa jako uniwersytet al-Azhar. Początkowo jego głównym celem było tylko szerzenie znajomości prawa szyickiego i języka arabskiego. W 988 roku formalnie zakończyła się jego organizacja⁴. Do niej bardzo przyczynił się Jakub ibn Killis (zm. 991), który był pochodzenia żydowskiego, a po przyjęciu islamu za wierną służbę został wezyrem kalifa 'Aziza i od 980 roku był profesorem w al-Azhar. Podstawową jednostką organizacyjną nauczania muzułmańskiego stanowiła tzw. *halka*, czyli swego rodzaju zebranie złożone z mistrza i grupy uczniów. Charakterystyczną cechą ogólnomuzułmańskiego uniwersytetu al-Azhar było to, że kalif mianował profesorów, wyznaczał im regularne i to wysokie pensje, aby mogli zajmować się tylko pielęgnowaniem nauki, dał do ich dyspozycji specjalny budynek na mieszkanie i ponadto obdarzał ich jeszcze co roku bogatymi darami. Państwo pokrywało nie tylko wydatki profesorów, lecz także studentów muzułmańskich i zapewniało im mieszkanie w bursach. Przy tym każda grupa narodowościowa mieszkała w oddzielnym skrzydle. Nauczanie zasadzało się na czytaniu i komentowaniu dzieł klasycznych. Do nauczanego prawa, teologii i języka arabskiego dołączono wnet takie antyczne nauki świeckie jak: filozofia, przyrodznawstwo, matematyka, astronomia, medycyna i poezja. Uniwersytet al-Azhar cieszył się przez długi okres ogromnym prestiżem. Do niego bowiem ściągali studenci i profesorowie z różnych stron świata arabskiego i muzułmańskiego. Z arabskiej części Hiszpanii do Egiptu przybył nawet żydowski filozof i lekarz Mojżesz Majmonides (Musa ibn Majmun, zm. 1204).

W 1005 roku kalif Hakim założył drugą podobną instytucję naukową, zwaną Dar al-Hikma, czyli Domem Mądrości. Był to zarazem uniwersytet, spełniający funkcje dydaktyczne, jak i akademія z olbrzymią biblioteką liczącą około stu tysięcy rękopisów z cennymi dziełami naukowymi z różnych dziedzin wiedzy, co umożliwiała badania naukowe⁵. W ten sposób koncepcja uniwersytetów al-Azhar i Dar al-Hikma wyprzedziła pod pewnymi względami ideę średniowiecznego uniwersytetu łacińskiego Zachodu.

Gdy w drugiej połowie XI wieku wskutek wzmożonych rozruchów osłabła znacznie działalność dydaktyczno-naukowa zarówno al-Azhar jak i Dar al-Hikma w świecie arabskim, to w następnym stuleciu powstała zachodnio-chrześcijańska idea uniwersytetu. Sama nazwa *universitas*⁶ miała początkowo różne znaczenia⁷. Dopiero później odnosiła się ona do nowej korporacji bądź to samych uczniów, bądź do nauczycieli i uczniów, której inicjatorem byli oni sami⁸. Wyrażenie *universitas* pojawiło się po raz pierwszy bodajże w piśmie papieża Innocentego III z przełomu 1208 i 1209 roku⁹. W tym czasie miała ona znaczenie socjologiczne.

⁴ Al-Azhar, w: The New Encyclopaedia Britanica, I, Chicago 1979, s. 189.

⁵ J. B i e l a w s k i, L. Dą b r o w s k i, Meczet al-Azhar, w: Mały słownik kultury świata arabskiego, Warszawa 1971, s. 351–355.

⁶ H. R a s h d a l l, The Universities of Europe in the Middle Ages, ed. P o w i c k e F.M., E m d e n A.B., I, Oxford 1987, s. 4–6.

⁷ Użyte w średniowiecznych dokumentach uniwersyteckich wyrażenia *universitas, corpus, collegium, societas, communio, consortium* mają na ogół to samo lub zbliżone znaczenie. Zob. F. I s e n m a n n, Universitas, w: Lexikon des Mittelalters, VIII, München, Zürich 1997, kol. 1247–1248; E. P i t z, Universitas civium, w: Lexikon des Mittelalters, VIII, jw., kol. 1248–1249.

⁸ J. V e r g e r, Universität, A. Westen, w: Lexikon des Mittelalters, VIII, jw., kol. 1249.

⁹ O. W e i j e r s, Terminologie des universités au XIIIe siècle, Roma 1987, s. 18.

Utworzono ją bowiem na wzór istniejących cechów rzemieślniczych. Był to dobrowolnie i wspólnie zorganizowany związek ludzi tworzących jedność i posiadających określone prawa. Jego członkowie wykonywali wspólnie tę samą pracę. Do uniwersytetu, czyli korporacji nauczających i studiujących odnoszono początkowo także wyrażenie *alma mater*. Do XV wieku uniwersytet oznaczał tylko taką korporację, a nie instytucję naukową w dzisiejszym tego słowa znaczeniu, którą w średniowieczu nazywano studium generalnym lub powszechnym (*studium generale* lub *studium universale*). Dopiero z biegiem czasu termin *universitas* nabrał znaczenia intelektualnego. Znalazło to swój wyraz w określeniu *universitas litterarum*. W tym przypadku chodziło już o całokształt nauczanych głównych dyscyplin. Do nich należała teologia, prawo, medycyna i nauki wyzwolone (*artes liberales*), czyli określony zwłaszcza przez Kwintyliana program nauczania. Dla tych nauk utworzono wydziały. Ich struktura była początkowo niehierarchiczna. Dopiero w późnym średniowieczu termin *uniwersytet* zaczęto odnosić także do instytucji naukowej, co okazało się trwałe.

Renesans XII wieku obudził większe pragnienie wiedzy, a nawet miłość do nauki. W związku z tym w niektórych ośrodkach życia umysłowego pojawiły się wielkie indywidualności naukowe. Wybitni nauczyciele zgromadzili wokół siebie większe lub mniejsze grono uczniów. W ten sposób obok już istniejących cechów rzemieślniczych powstały nowe korporacje, które stanowiły zamówienie społeczne i które z biegiem czasu nazwano uniwersytetami. Pierwsze zachodnioeuropejskie uniwersytety powstały w wyniku zwyczaju (*ex consuetudine*) i rozwinęły się w drodze powolnej ewolucji z lokalnego ruchu umysłowego. To zaś sprawiło, że ustroje najstarszych uniwersytetów różniły się między sobą. Niektóre z nich na pierwszym miejscu postawiły cele praktyczne. Do nich należała na przykład Bolonia, gdzie dominowała nauka prawa, Salerno, słynące z nauczania medycyny, i Oxford, kładący w swoim początkowym okresie nacisk na pielęgnowanie matematyki i przyrodznawstwa. W Paryżu zaś rozwinęła się spekulatywna teologia i filozofia.

Inne uniwersytety powstały przez migracje studentów z mistrzami (*ex migratione*). Ze studium bolońskiego wyszli studenci ze swoimi mistrzami szereg razy. Dali oni początek uniwersytetom w Modenie, Reggio Emilia, Arezzo i Padwie. Ruchy migracyjne studentów paryskich zapoczątkowały zaś uniwersytety w Orleanie i Tuluzie. Powstałe w ten sposób nowe uniwersytety pozostały zazwyczaj przy dawnym wzorze ustrojowym.

Późniejsze uniwersytety średniowieczne zakładano aktami fundacyjnymi (*ex fundatione*), które wydawali władcy jak cesarz, król lub książę. Przy tym założyciel posiadał decydujący głos odnośnie ustroju przyszłego uniwersytetu, co ujawniło się najbardziej w Neapolu.

Z najstarszych ustrojów uniwersyteckich wypada przynajmniej trzy wziąć pod uwagę, by na ich podstawie scharakteryzować średniowieczną ideę uniwersytecką.

Według niektórych już w 1088 roku¹⁰, ale w rzeczywistości chyba dopiero w następnym stuleciu¹¹ powstały w Bolonii uniwersytety scholarów¹² i kolegia

¹⁰ R.A. Müller, *Geschichte der Universität. Von der mittelalterlichen Universitas zur deutschen Hochschule*, München 1990, s. 9.

¹¹ O. Weljers, *juw.*, s. 17.

doktorów¹³. Samo pojęcie *universitas scholarium* w odniesieniu do korporacji studentów tego miasta występuje po raz pierwszy dopiero w liście papieża Honoriusza III z dnia 26 czerwca 1217 roku¹⁴. Boloński archetyp uniwersytetu scholarów rozwinął się jednak znacznie wcześniej z działających w tym mieście szkół prywatnych i bez specjalnych przywilejów papieskich i cesarskich. Jego głównym celem była obrona przed nadmiernym wyzyskiem ze strony zorganizowanej komuny miejskiej¹⁵. Bolońskie uniwersytety były autonomicznymi federacjami scholarów, którzy sami sprawowali rządy i spośród starszych i bogatszych studentów prawa lub medycyny wybierali sobie rektora, który dbał o dyscyplinę wewnętrzną i całą korporację studentów reprezentował wobec komun miejskich. Rektorzy uniwersytetów scholarów nie mieli jednak władzy nad całą instytucją naukową. Rektorem Studium Generalnego (*rector studii*) w Bolonii jak i w innych miastach uniwersyteckich był doktor lub magister. Oni posiadali prawo zarządzania uczelnią (*regere studium, regere scholas legum*). Każdy zaś student, czy to był kleryk, czy też laik, według własnych zainteresowań naukowych i indywidualnych upodobań wybierał sobie nauczyciela, którego opłacał, gdyż ten nie posiadał często stałych poborów z beneficjów kościelnych. Tylko sławniejszym legistom i kanonistom władze miejskie i kościelne zapewniały stałe uposażenie. Przez to, że w bolońskim typie uniwersytetu studenci opłacali nauczycieli, pozycja tych pierwszych była mocniejsza od tych drugich, między którymi istniała wolna konkurencja. Samorząd studentów był tak silny, że decydował nawet o toku studiów.

Dla uniwersytetów bolońskich wielkie znaczenie posiadała wydana w 1158 roku przez cesarza Fryderyka I Barbarosę sławna konstytucja *Authentica Habita*, która pod obronę prawną brała przebywających w Bolonii studentów i magistrów i zapewniała wolność (*libertas*) tym, którzy z miłości do nauki stali się bezdomnymi (*amore scientiae facti exules*). Jest to pierwszy znany przywilej studentów tych uniwersytetów, który organizował ich współżycie z ludnością i władzami w środowisku miejskim. Zapewniał on korporacji studentów przede wszystkim autonomię, własne przywileje i odrębne sądownictwo nad członkami. Bolońscy studenci początkowo sami wybierali sobie własnych nauczycieli. Ich ograniczona rola sprowadzająca się do nauczania, egzaminowania i nadawania stopni naukowych była tolerowana do 1219 roku, kiedy to papież Honoriusz III zarządził, ażeby nadawanie stopni naukowych i sądownictwo odbywało się pod nadzorem miejsowego archidiakona¹⁶.

Wielki napływ scholarów do Studium Generalnego w Bolonii sprawił, że już przy końcu XII wieku podzielili się oni na dwa uniwersytety prawnicze, cismontański dla Włochów i ultramontański dla obcokrajowców spoza Alp. Każdy z tych

¹² P. Colliva, Bologna. C: Universitates, w: Lexikon des Mittelalters, II, München, Zürich 1983, kol. 381.

¹³ A. Maierù, University Training in Medieval Europe, translated and edited by D.N. Prysds, Leiden 1994, s. 72.

¹⁴ M. Sarti, M. Fattorini, De claris Archigymnasii bononiensis professoribus a saeculo XI usque ad saeculum XIV, II, Turino 1962, s. 14; zob. M. Bellomo, Saggio sull'università nell'età del diritto comune, Catania 1979, s. 87, przyp. 25.

¹⁵ P. Moraw, Einheit und Vielfalt der Universität im alten Europa, w: Die Universität in Alteuropa, ed. A. Patschovsky, H. Rabe, Konstanz 1994, s. 19.

¹⁶ H. Rashdall, The Universities of Europe in the Middle Ages, I, s. 585–588.

dwóch uniwersytetów dzielił się na nacje. W pierwszym z nich były tylko 3, a w drugim aż 13 nacji. Przy końcu XIII lub na początku XIV wieku powstał jeszcze trzeci uniwersytet studentów nauk filozoficznych (*universitas artistarum*), do którego należeli także scholarzy medycyny, a od 1362 roku także studenci teologii.

Zasadzające się na takich podstawach uniwersytety bolońskie były nowym i oryginalnym modelem organizacyjnym. Stały się wzorem dla niektórych późniejszych uniwersytetów, zwłaszcza włoskich¹⁷. Do końca XIV wieku idea bolońskiego archetypu uniwersytetu studentów znalazła większy oddźwięk u organizatorów uniwersytetów, którzy brali pod uwagę naukę prawa rzymskiego. Miało to miejsce w takich studiach generalnych jak Padwa, Perugia, Pavia, Florencja, Ferrara, Parma, Catania, Lizbona i Coimbra, początkowo także w Aix-en-Provence, Orleanie, Angers, Bourges, Valence, Dôle, na założonym w 1364 roku przez Kazimierza Wielkiego uniwersytecie w Krakowie¹⁸ i na utworzonym w 1372 roku prawniczym uniwersytecie w Pradze¹⁹. Po wielkiej zarazie w 1349 roku zaczęła powoli upadać autonomia bolońskich uniwersytetów studentów. Przetrwała jednak do końca XV wieku. Gdy samorządy studentów straciły na znaczeniu, to z użycia wyszło też pojęcie *universitas scholarium*. Na jego miejsce wprowadzono nazwę *universitas litterarum*.

W przeciwieństwie do bolońskich uniwersytetów scholarów w Paryżu ukształtował się inny typ uniwersytetu. W 1221 roku Uniwersytet Paryski określił się jako uniwersytet nauczycieli i uczniów (*universitas magistrorum et scholarium*). W jego składzie nauczający magistry, doktorzy i profesorowie odgrywali jednak dominującą rolę. Studenci zaś byli zobowiązani do posłuszeństwa wobec nich. Tym samym stał się on nowym prototypem uniwersytetu. Był modelem atrakcyjniejszym i bardziej nowoczesnym od bolońskiego prototypu uniwersytetu studentów. Wyrósł też ze szkół miejskich. Od około 1200 roku był wspierany przywilejami królewskimi gwarantującymi jego niezależność od władz miejskich. Pod względem wewnętrznego ustroju różnił się od bolońskiej autonomicznej federacji studentów.

W Paryżu do połowy XIII wieku najwyższą władzę stanowiło ogólne zgromadzenie profesorów, doktorów i magistrów. Ono było źródłem ważnych decyzji i nadawało początkowo stopnie naukowe. Nie posiadającemu zbyt wielkiej władzy rektorowi całego Studium Generalnego pozostawało tylko honorowe przewodnictwo. Drugim organem władzy tego studium był dziekan wydziału teologii. Gdy w połowie XIII wieku wyodrębniły się cztery fakultety, to Studium Generalne składało się z siedmiu konfraterni, tj. z trzech wydziałów wyższych i podzielonego na cztery nacje wstępnego wydziału nauk wyzwolonych i filozoficznych. Prokuratorzy tych nacji wybierali rektora. Szeroki i wysoki poziom nauczania tak uniwersalnych dyscyplin jak filozofia i teologia w Paryżu sprawił, że pretendował

¹⁷ F. Foresti, A. Picchi, A. L. Trombetti, *Storie dell'antico Studio di Bologna*, presentazione di F. Roversi-Monaco, Bologna 1989.

¹⁸ A. Sorbelli, *Storia della Università di Bologna. I: Il medioevo (secc. XI–XV)*, Bologna 1940, s. 206.

¹⁹ W. Steffen, *Die studentische Autonomie im mittelalterlichen Bologna. Eine Untersuchung über die Stellung der Studenten und ihrer Universitas gegenüber Professoren und Stadtregierung im 13./14. Jahrhundert*, Bern, Frankfurt am Main, Las Vegas 1981, s. 133.

on do stolicy chrześcijaństwa zachodniego i do stania się nowymi Atenami. Swoją metrykę wyprowadzał nawet ze słynnej Akademii Platona²⁰. Uniwersytet Paryski został w krótkim czasie przez papieża nie tylko uznany, lecz także znalazł jego opiekuńcze wsparcie. Przez nadawanie przywilejów papieskich począwszy od 1215 roku, zwłaszcza w 1231 roku uniwersytet stał się korporacją, której mocodawcą był Kościół. Na tego typu uniwersytecie wpływ ten ujawnił się poprzez kanclerza, którym zwykle był wysoki dygnitarz kościelny reprezentujący lokalnego biskupa i kapitułę i który kontrolował prawowierność nauczania. Kanclerz jako reprezentant biskupa nie należał do uniwersytetu²¹. Urząd kanclerski i wprowadzony w połowie XIII wieku podział na fakultety był charakterystyczną cechą struktury uniwersytetu paryskiego. Tylko kanclerz miał prawo nadawania stopni naukowych, które były uznawane na wszystkich uczelniach zachodniego chrześcijaństwa (*ius ubicumque docendi*). Przez to Uniwersytet Paryski nie stał się bynajmniej jednym z organów kościelnych, jak to było w przypadku kapituł katedralnych lub kolegiackich i zgromadzeń zakonnych. W tej strukturze uniwersytet pozostał także niezależny od miejscowych władz administracyjnych i politycznych. Prowadził nauczanie otwarte i specjalistyczne o zasięgu międzynarodowym we wszystkich dozwolonych dyscyplinach. Odbывало się ono wyłącznie w języku łacińskim i tymi samymi metodami nauczania.

System egzaminowania i udzielania stopni naukowych był wszędzie ten sam. Przyczyniło się to do podniesienia poziomu kulturalnego i do wytworzenia stanu ludzi wykształconych. Przez to uniwersalizm stał się charakterystyczną cechą średniowiecznego uniwersytetu, cieszącego się wolnością i rządzonego własnymi statutami. Tego rodzaju idea uniwersytecka była czymś nowym w średniowieczu i typowym dla zachodniego chrześcijaństwa²².

Od uniwersytetów w Bolonii i Paryżu różnił się państwowy uniwersytet w Neapolu. O ile ewolucyjne powstanie dwóch pierwszych uniwersytetów było związane z rozwojem szkół miejskich, o tyle uniwersytet neapolitański został ufundowany²³. W 1224 roku Fryderyk II Staufa, cesarz rzymski i król Obojga Sycylii założył studium powszechne dla wszystkich ówczesnie dozwolonych dziedzin wiedzy²⁴. Było ono przeznaczone przede wszystkim dla poddanych, którym nawet zakazał wyjazdów do innych studiów zagranicznych. Wyjątek stanowiły studia lekarskie, które zgodnie z tradycją można było odbyć w Salerno. Oryginalność założonego w Neapolu studium powszechnego (*studium universale*) polegała głównie na tym, że było jedną z pierwszych uczelni założonych przez władzę świecką²⁵ i że miało być pierwszym uniwersytetem państwowym. Wobec tego przy jego zakładaniu Kościół został zupełnie pominięty. Była to wprawdzie *universitas litterarum* dla wszystkich dziedzin wiedzy, ale w rzeczywi-

²⁰ J. Baszkiewicz, *Młodość uniwersytetu*, Warszawa 1963, s. 9.

²¹ O. Weijers, jw., s. 195.

²² J. Pieper, Tomasz z Akwinu, tłum. Z. Włodkowa, Kraków 1966, s. 50.

²³ R. Meister, *Beiträge zur Gründungsgeschichte der mittelalterlichen Universität*, Wien 1957.

²⁴ G. Origlia, *Istoria dello Studio di Napoli*, I, Napoli 1753, ristampa anastatica Bologna 1973, s. 62.

²⁵ Dwanaście lat przed Fryderykiem II król Alonso VIII z Kastylii założył też sam uniwersytet w Palencji, chociaż nie uczynił to z takim rozmachem. H. Denifle, *Die Universitäten des Mittelalters bis 1400*. I: *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*, Berlin 1885, s. 12, 452 i n.

stości dominowała w nim nauka prawa cywilnego i kanonicznego, aby mogło konkurować z pozostającym pod szczególną opieką papieską Studium Generalnym w Bolonii i walczyć z Kościołem²⁶. Nauczane w Neapolu prawo rzymskie — według cesarza Fryderyka II — miało służyć do stworzenia państwa, w którym obowiązywałoby prawo dawnego cesarstwa rzymskiego. To zaś było realnym zagrożeniem dla świata chrześcijańskiego. Wydaje się, że Fryderyk II przy zakładaniu swojego uniwersytetu w jakimś stopniu nawiązał do arabskiego wzoru uniwersytetu al-Azhar. Chociaż neapolitańscy wykładowcy i studenci korzystali z różnych przywilejów, to jednak ich uniwersytet nie był autonomiczny. Rektorzy, profesorowie i wykładowcy byli bowiem mianowani i opłacani przez króla. On także miał kontrolę nad przebiegiem studiów uniwersyteckich i nad nadawaniem stopni naukowych. W Neapolu studenci nie musieli opłacać swoich nauczycieli, gdyż ci otrzymywali pensje od władcy. Opłaty studentów za pomoce naukowe i artykuły spożywcze były także subwencjonowane. Każdy student po pomyślnym zdaniu przepisanych egzaminów miał zagwarantowaną posadę państwową²⁷. Mimo że Studium Powszechne było pod całkowitym nadzorem państwowym, papież uznawał tę uczelnię. Wielki kanclerz państwa był bowiem szefem całego uniwersytetu. Przewodniczył przy egzaminach i nadawaniu stopnia doktora²⁸. Tymi cechami Studium Powszechne w Neapolu wyróżniało się od innych istniejących w tym czasie uniwersytetów Zachodu²⁹. To postanowienie cesarskie dało później podstawę niektórym władcom świeckim do podobnych decyzji. Na wydanym przez niego formularzu fundacyjnym wzorowali się później królowie Aragonii, cesarz Karol IV, a nawet i król Korony Polski Kazimierz Wielki przy redagowaniu aktu założycielskiego uniwersytetu. Niemniej królewskie³⁰ i książęce dyplomy fundacyjne studiów generalnych nie posiadały takiego znaczenia jak papieskie.

Przedstawione przykładowo trzy archetypy średniowiecznych uniwersytetów stały się modelami dla innych uniwersytetów. W późniejszych czasach tylko niektóre ich elementy okazały się trwałą wartością. Już w XIII wieku uniwersytet uzyskał bardzo wysoki autorytet. Obok duchowej siły Kościoła (*sacerdotium*) i świeckiej władzy państwowej (*regnum*) uniwersytet (*universitas*) jako reprezentant nauki i mądrości stał się symbolem trzeciej uniwersalnej potęgi średniowiecznej. Władca, który nie popierał rozwoju nauki i oświaty wśród poddanych, narażał się nawet na miano tyrana. W tej sytuacji o względy uniwersytetu zabiegali nie tylko papieże i biskupi, lecz także cesarze, królowie i książęta. Przyznając uniwersytetom przywileje, pragnęli zdobyć nie tylko ich przychyłność, lecz także pośrednio i niezauważalnie rozciągnąć nad nimi swoją kontrolę. W połowie XIII wieku tradycyjne nauczanie siedmiu sztuk czy umiejętności wyzwolonych jako wstępnych dyscyplin straciło na znaczeniu. Na ich miejsce wprowadzono wykłady takich samodzielnych nauk jak filozofia, teologia, prawo i medycyna. Wysoki

²⁶ Ch.H. Haskins, *Studies in the History of Mediaeval Science*, Cambridge 1924, s. 250.

²⁷ G. De Vergottini, *Lo Studio di Bologna, l'impero, il papato*, w: *Studi e memorie per la storia dell'università di Bologna, nuova serie, II* (1961), s. 751 i n.

²⁸ O. Weijers, *ju.*, s. 198.

²⁹ J. Verger, *Neapel. B: Universität*, w: *Lexikon des Mittelalters, VI, ju.*, kol. 1075–1076.

³⁰ H. Denifle, *ju.*, s. 779; zob. C.É. Du Boulay, *Historia Universitatis Parisiensis IV, Parisiis 1665*, przedruk: Frankfurt/Main 1966, s. 54.

autorytet jako kuźnicy wiedzy i ośrodka nauki wiele uniwersytetów zachowało do dnia dzisiejszego.

Przetrwiała więc nie tylko nazwa uniwersytet. O ile w klasycznym średniowieczu odnosiła się ona do korporacji osób, o tyle już w późnym średniowieczu chodziło niekiedy o instytucję, o uczelnię wyższą, w której cech wykształconych i zajmujących się w swoim życiu profesjonalnie nauką nauczycieli wykłada określone dyscypliny specjalistyczne. Z biegiem czasu ta zmiana znaczeniowa utrwaliła się na stałe i uniwersytet pozostał uczelnią wyższego wykształcenia specjalistycznego do dnia dzisiejszego.

W teorii średniowieczny uniwersytet był przeznaczony dla całego chrześcijaństwa. To zapewniał licencjat (*licentia ubique docendi*), jeżeli był udzielany przez kościelnego kanclerza. Początkowo był to jedyny stopień uniwersytecki³¹. W codziennej praktyce jego zasięg jednak ograniczał się tylko do łacińskiego Zachodu, w obrębie którego studenci mogli swobodnie przenosić się z jednej uczelni na inną, a magistry i doktorzy mieli prawo nauczania na wszystkich uniwersytetach. Ten średniowieczny uniwersalizm uniwersytecki podkopała jednak zachodnia schizma. Od tego czasu zaczął pojawiać się wątek nacjonalizmu w dotychczasowym międzynarodowym kształceniu uniwersyteckim.

Powstanie uniwersytetów w miastach uwalniało nauczycieli i studentów od istniejących struktur feudalnych. Łączenie się w nacje dawało zaś im poczucie wolności, które odnosiło się nie tylko w stosunku do władz, lecz także do ludności miejskiej.

O ile przed powstaniem uniwersytetów życie literackie tylko w ograniczonym stopniu uprawiano w zakonach, opactwach i kapitułach, o tyle po rozwinięciu przez uniwersytety działalności dydaktycznej piśmiennictwo naukowe zaczęło rozwijać się w kolegiach jako nowych instytucjach pracy twórczej.

Pierwszy fakultet jako trwała instytucja naukowa powstał w 1255 roku w Paryżu³². Był to Wydział Nauk Filozoficznych. W ślad za nim zorganizowały się pozostałe trzy wyższe fakultety. W ten sposób podstawą uniwersytetu stał się podział na cztery wydziały, które grupowały nauczycieli różnych dyscyplin. Wyrażenie „*facultas*” posiadało od 1260 roku znaczenie zorganizowanej wspólnoty magistrów zajmujących się tą samą dziedziną wiedzy. Gdy ukształtowały się cztery fakultety, zaczęła tworzyć się hierarchia. W niej *facultas artium* zajmowała najniższe miejsce. Wydział ten, który początkowo ograniczał się do przekazywania wiedzy z zakresu nauk wyzwolonych, od połowy XIII wieku stał się z jednej strony ostoją autonomicznie wykładanej filozofii, a z drugiej strony pełnił rolę przygotowawczą do studiowania na pozostałych trzech wyższych wydziałach, spośród których fakultet teologii zajmował najwyższe miejsce w hierarchii. Paryski model fakultetów przyjął się na kontynencie europejskim na północ od Alp. Nie uzyskał większego znaczenia na uniwersytetach w Bolonii, Padwie, Montpellier. Na tych uczelniach dominującą rolę posiadały uniwersytety studentów i kolegia doktorów prawa, filozofii, medycyny i teologii³³. Pierwsze uniwersytety miały tylko jeden,

³¹ O. Weijers, jw., s. 49.

³² Tamże, s. 53, 386.

³³ J. Verger, Fakultät, w: *Lexikon des Mittelalters*, IV, München und Zürich 1989, kol. 235–236.

dwa lub trzy fakultety. Według ówczesnych zapatrywań pełnoprawne studium generalne powinno posiadać cztery klasyczne wydziały, które obejmowałyby filozofię, medycynę, prawo i teologię³⁴. Od 1264 roku członkowie poszczególnych fakultetów wybierali dziekana³⁵. Chociaż w obecnych czasach liczba wydziałów znacznie powiększyła się, to jednak ostała się instytucja fakultetów i zwyczaj wybierania dziekana.

Okolo 1190 roku w Bolonii pojawiła się nazwa rektora. W początkowym okresie rektorzy bolońscy byli zwierzchnikami poszczególnych uniwersytetów, czyli korporacji. W hierarchii uniwersyteckiej w Paryżu rektor początkowo zajmował miejsce po teologach, dziekanach prawa i medycyny, ale bezpośrednio przed prokuratorami nacji i tzw. artystami, którzy od około 1260 roku uchodzili za znawców filozofii Arystotelesa i Awerroesa. W tym czasie na Uniwersytecie Paryskim władza rektora rozciągała się tylko nad fakultetem filozofii, gdyż na czele całego uniwersytetu stał kanclerz. Dopiero w 1341 roku na tej uczelni pojawiła się formuła: *(Nos) Rector et universitas magistrorum et scholarium*³⁶. Od tego czasu także w Paryżu rektor objął stopniowo i faktycznie przewodnictwo całej paryskiej uczelni.

Nazwy niektórych z wprowadzonych na średniowiecznych uniwersytetach stopni naukowych są jeszcze dzisiaj w użyciu. Do nich należy stopień magistra, doktora, a niekiedy i licencjata. Nadal w użyciu jest też tytuł profesora³⁷.

Z historycznej perspektywy widać, że wieki średnie stanowią okres powstawania uniwersytetu jako samodzielnej instytucji wyższego wykształcenia i wychowania młodzieży. Mimo różnych modyfikacji trwałą wartością okazała się nie tylko idea średniowiecznego uniwersytetu, lecz także wiele jego urządzeń. Średniowieczny uniwersytet uratował od zagłady antyczną naukę i filozofię. Na jej podstawie wypracował nową kulturę europejską. Będąc w swoich początkach zakorzeniony głęboko w historycznej tradycji szkolnictwa chrześcijańskiego, wypromował ponadczasowe wartości, podnosząc na wyżyny godność osoby ludzkiej i wytwarzając warunki dla wszechstronnego i pełnego rozwoju człowieka. Wskazał też na dobro jako normę ludzkiego postępowania moralnego. Pokazał, że do obiektywnej prawdy można dojść zarówno na drodze rozumowej jak i poprzez wiarę. Średniowieczny uniwersytet stał się więc wydarzeniem, którego skutki trwają nadal jako wyraz uniwersalnej kultury. Chociaż z nastaniem czasów nowożytnych wiele ze średniowiecznej idei uniwersyteckiej zbladło, a nawet zaginęło, to uniwersytet zachował jednak najważniejszy przywilej — prawo nauczania młodzieży i nadawania jej stopni naukowych. Niektóre nowożytne uczelnie wyższe z upływem lat coraz bardziej różnią się od średniowiecznej formacji uniwersytetu. Z autonomicznych korporacji, z ognisk samodzielnych badań naukowych, z ośrodków swobodnego nauczania i z ostoji kultury chrześcijańskiej stają się centrami świeckiej formacji profesjonalnej, służącymi państwu i pozostającymi pod jego kontrolą.

³⁴ R.A. Müller, jw., s. 9–11.

³⁵ O. Weijers, jw., s. 206.

³⁶ H. Denifle, jw., s. 119–123.

³⁷ O. Weijers, jw., s. 133–157.

DIE DAUERHAFTIGKEIT DER MITTELALTERLICHEN UNIVERSITÄTSDIEE

ZUSAMMENFASSUNG

Als die von Papst Agapet I und Cassiodor geplante Gründung einer Universität in Rom scheiterte, mußte man auf eine neue Anregung in diesem Bereich ein paar Jahrhunderte warten. Das Wiederaufleben der antiken Kultur und ein Verlangen nach Wissen im 12. Jahrhundert gaben den Anlaß zur Bildung einer neuen Körperschaft, die mit der Zeit den Namen Universität erhielt. In Bologna war es eine *universitas scholarium*. In Paris entstand eine *universitas magistrorum et scholarium*. Im Unterschied zu diesen Universitäten, die sich selbst (*ex consuetudine*) entwickelten, gründete Kaiser Friedrich II 1224 eine Staatsuniversität in Neapel, indem er einiges von der Universität al-Azhar übernahm. Die Einrichtungen dieser drei Universitäten dienten als Urmuster für spätere ähnliche Ausbildungsstätten. Die mittelalterlichen Universitäten traten bald als die dritte Universalmacht des Abendlandes im Papstum und im Kaiser-Reich auf. Das internationale mittelalterliche Bildungswesen und die Universalität der Studien (im Sinne der behandelten Wissenschaften) wurden durch das abendländische Schisma zur Nationalisierung erzwungen, die vorher schon an der Universität in Neapel auftrat. Obwohl die Universitäten im Mittelalter nach verschiedenen Vorbildern entstanden, hatten sie viel Gemeinsames und Dauerhaftes. Viele mittelalterliche Universitäten behielten weiter ihre hohe Autorität als spezialisierte Bildungsstätte. Die Namen der Universität und der Fakultät sind bis heute geblieben. Von den Universitätsämtern blieb das Amt des Rektors, Dekans, an einigen Hochschulen auch des Kanzlers. Das mittelalterliche System der wissenschaftlichen Grade wie des Magisters, Doktors, manchmal auch des Lizentiaten und der Titel des Professors werden noch heute benutzt. Obwohl einige frühere Universitätseinrichtungen mit der Zeit modifiziert wurden, blieb die Universität als Einrichtung der höheren Bildung. Dadurch ist die mittelalterliche Universitätsidee noch immer lebendig.